

ОГЛЯДИ

Florent Mouchard, *La Maison de Smolensk: une dynastie princière du Moyen Âge russe (1125–1404)* (Paris, 2015), 308 p.

Книга французького медієвіста Флорана Мушара розповідає про історію Смоленська та його князів у XII — на початку XV ст. Смоленська земля була тим політичним реліктом Давньої Русі, що пережив монгольське завоювання й фундаментальні зміни у Східній Європі XIII ст., не зазнавши карколомних внутрішніх трансформацій. Праця складається з п'яти розділів, що охоплюють три століття історії Смоленська та його князівської династії. За своїми часовими й географічними рамками ця студія нагадує стару книжку П.В. Голубовського «История Смоленской земли до начала XV ст.» (К., 1895). Однак ця робота не претендує на енциклопедизм кінця XIX ст. й мало цікавиться «природою» та «общественным и экономическим бытом». Це — нарис політичної історії, у центрі якої рід смоленських князів. Французький історик не пише позитивістичну історію «все про Смоленську землю». Крім стандартного хронологічного викладу, він ставить питання про особливості репрезентації подій, конструювання образів князів у середньовічних наративах, відсіює фальшиві або просто пізні джерела. Отже перед нами приклад якісного історичного тексту на не надто нову, утім актуальну тематику.

Перший розділ розкриває тему, яку можна окреслити парафразом заголовку *Повісті временних літ*: звідки пішла земля Смоленська і хто в ній почав першим княжити. Відповідно, значну увагу автор приділяє Ростиславові Мстиславичу — засновнику смоленської гілки Рюриковичів. У цьому розділі історик розглядає Смоленську землю та родоначальника її династії в кількох контекстах: родинно-династичному (походження Ростислава, його місце в родинній ієрархії Рюриковичів), церковному (християнізація Смоленська й утворення окремої єпархії), територіально-адміністративному (як формувалася територія Смоленської землі в XI–XII ст.). У двох із семи глав першого розділу автор висвітлює біографію Ростислава, його шлях до київського столу та роль у політичних подіях середини XII ст.

У другому розділі Ф. Мушар простежує історію нащадків Ростислава до монгольського завоювання. Він глибоко аналізує перебіг, обставини боротьби Ростиславичів за владу й першість серед руських князів у другій половині XII — першій третині XIII ст. Автор також звертає увагу на явище стійких коаліцій, зокрема між Ростиславичами та чернігівськими Ольговичами. У цьому розділі Ф. Мушар робить акцент на «загальноруському» масштабі діяльності смоленських князів, яким удавалося в певні періоди контролювати одночасно Київ, Смоленськ, Новгород і Галич. Важливим питанням у цьому контексті виступає співвідношення Смоленська з іншими володіннями клану Ростиславичів, а також особливості становища цих князів у Новгороді

та Галичі, де князівська влада традиційно мала специфічний статус. Завершується розділ аналізом ситуації, що склалася після поразки руських князів на Калці та смерті кількох видатних представників смоленських Рюриковичів (Мстислава Романовича, Мстислава Мстиславича).

Окремі глави першого і другого розділів історик присвячує *Київському літопису* як основному джерелу киеворуської історії XII ст. Водночас автор аналізує цей твір як пам'ятку історичної думки та ідеології XII ст., адже його текст виявляє прихильність до Ростислава та його спадкоємців і, власне, укладався в інтересах смоленської династії, зокрема київського князя Рюрика Ростиславича.

Третій розділ книжки хронологічно повторює другий. Тут Ф. Мушар звертається до «зовнішнього», а саме «балтійського», контексту історії Смоленської землі та її князів. Значну увагу історик приділяє торговельним відносинам між Смоленськом, Ригою й Готландом та власне договору 1229 р. До кола висвітлених у цьому розділі «зовнішніх» воєнних конфліктів належать війни з полоцькими князями, в яких брали участь смоленські князі, а також непрості відносини останніх із литовцями до середини XIII ст. Загалом у цьому розділі автор намагається показати місце Смоленська в новій міжнародній ситуації Східнобалтійського регіону першої половини XIII ст., що визначалася появою орденських держав і зростанням впливу литовців.

У четвертому розділі книги описується ситуація, в якій опинилася Смоленська земля на середину XIII — середину XIV ст. Вона визначалася, з одного боку, установленням монгольської влади над руськими землями та, з іншого боку, виникненням Литовської держави й наступом литовців на схід. Серед предметів спеціального зацікавлення автора — постать князя Федора Чорного, за часів якого (в останній третині XIII ст.) Смоленське князівство чи не вперше пережило криваві внутрішні конфлікти й виявилось втягнутим у чвари суздальських князів за участі монголів.

Фінальний, п'ятий, розділ стосується останнього періоду історії Смоленської землі та її князів: із середини XIV до початку XV ст. У цей час Смоленськ було «затиснуто» між Великим князівством Литовським і Московським князівством, котре набирало силу. Це історія «присмерку» самостійності Смоленська, що закінчилася ліквідацією цього князівства Вітовтом у 1404 р.

Книга Флорана Мушара споряджена картами, генеалогічними таблицями, покажчиком імен і географічних назв. Вона стане цікавою знахідкою для всіх, хто займається східноєвропейським середньовіччям і, власне, давнім Смоленськом.

В.А.

Colloquia Russica. Серія II, том 4. Середньовічна Русь: проблеми термінології. За ред. Мирослава Волощука і Віталія Нагірного. Івано-Франківськ; Краків, 2018, 355 с.

Четвертий том спеціальної другої серії видання *Colloquia Russica* присвячено термінологічним проблемам історії Давньої Русі. Тут розміщено матеріали конференції, що відбулася 25–27 травня 2017 р. в Івано-Франківську та Галичі.

Відкриває збірник стаття Леонтія Войтовича, в якій обговорюються проблеми застосування низки політико-юридичних термінів («дружинна держава», «феодалізм», «князівство», «волость», «лен», «кормління», «вотчина») до історії середньовічної Русі. Стаття Степана Темушева стосується історіографічних суперечок щодо характеристики роздробленості Русі: була вона «феодальною», «удільною» чи «політичною». На думку автора, останній термін — найбільш коректний.

Проблемам «державонайменування» політичних утворень на території Галицької землі присвячено статтю Мирослава Волощука. Автор відкидає традиційні назви «Галицька Русь», «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська держава», «Південно-Західна Русь» або «Червона Русь» як такі, що не мають опертя у джерелах. Натомість ті політичні формації, що послідовно існували на теренах Галичини впродовж XII–XIV ст. Волощук пропонує називати так: держава Ростиславовичів, держава Романовичів та королівство Русі.

Соціальній термінології давньоруської доби присвячено статтю Ігоря Данилевського. Фахівець аналізує значення слова «бояри»: у науковій літературі модерних часів та у середньовічних джерелах.

«Термінологічні аспекти правового спадку середньовічної Русі» — такою є тема статті Євгена Ромінського. Автор простежує труднощі, які виникають при аналізі та використанні старослов'янських / давньоруських правових термінів, таких, як «устав», «правда», «суд», «ряд», «завіт» тощо.

Василь Петрик розглядає межі використання термінів «город», «дитинець», «місто» й «замок» для позначення населених пунктів, що існували та виникали на руських (у першу чергу — західних) теренах у XII–XIII ст. Тематично близьким до цього тексту став невеликий роздум Олександра Головка про поняття «місто» й «державна» в дослідженнях з історії Русі.

Важливе для давньоруської історії поняття «Руська Земля» стало предметом двох статей. Олексій Мартинюк звертається до старої проблеми співвідношення широкого й вузького значення вказаного поняття. На думку дослідника, первинним було широке значення, що позначало всі землі східних слов'ян, а вузьке виникло в першій третині XII ст. разом із розпадом Русі як політичного цілого. У статті Олександра Мусіна розглянуто комплекс проблем, пов'язаних із виникненням імперських ідеологій у Східній Європі пізнього середньовіччя та еволюцією поняття «Руська Земля». Автор уважає,

що *Слово про погибель Руської Землі* було створене наприкінці XV ст. і стало вираженням нової московської імперської ідеології.

Низка статей збірника стосуються зовнішньополітичного виміру давньоруської історії. Зокрема у статті Ольги Козачок розглянуто питання про те, чи відображали позначення руських князів («архонт», «філарх», «діспон», «гегемон») у візантійських джерелах XII ст. реальний їх статус у політичній ієрархії. У результаті ретельного дослідження авторка дає негативну відповідь на це питання.

У студії Дюри Гарді пропонується всебічний аналіз першого випадку вживання угорськими королями, власне Белою III, титулу «король Галичини» у формі «*rex Galacie*» в контексті міжнародної політики в Балкано-Дунайському регіоні 1180–1190-х рр.

Огляд згадок Русі у силезьких джерелах до кінця XIII ст. запропоновано в тексті Норберта Міки. Натомість погляд із Русі на сусідів став темою статті Олександра Зимницького. Автор аналізує зміни значення назв «литва»/«Литва» й «Литовська Земля» в першій частині *Галицько-Волинського літопису*.

У декількох статтях Русь розглядається в порівняльній перспективі. Так, Марта Фонт робить огляд ключових давньоруських термінів політичної сфери в порівнянні з аналогічними термінами латинських джерел центральноєвропейського походження (в першу чергу — Угорщини). Мартин Гомза простежує подібності й відмінності функціонування етнонімів і політонімів «*русь*» / «*Русь*» та «*угри*» / «*Угорщина*» у слов'янських джерелах.

У статті Вадима Арістова запропоновано перегляд основних понять літописознавства: «літопис», «літописний звід» та похідних. Автор указує на їх незручність у дослідженні давньоруської історіографії, на зв'язок із «літописознавчими» гіпотезами Олексія Шахматова та на можливості застосування до цього предмету іншого апарату, центральними поняттями якого є «аннали» і «хроніки».

Статтю Даріуша Домбровського присвячено труднощам відтворення в наукових текстах імен, по батькові та прізвищ давньоруських князів.

Деякі матеріали збірника виходять за хронологічні межі домонгольської доби. Зокрема Ігор Скочиляс обговорює термінологічні труднощі дослідників історії руської церкви на прикладі Галицької (Львівської) єпархії XII–XVI ст. Близьку тематику має текст Андрія Стасюка. Дослідник ретельно простежує особливості вживання назв «*Русь*» і «*Галичина*» в папській кореспонденції XIII – початку XV ст. У статті Пилипа Падбярзкіна проаналізовано вживання назв «*Russi*» і «*Russia*» у творах ганзейського дипломата кінця XV ст. Альберта Кранца. Андрій Блануца розглядає «старост»/«намісників»/«державців» у Великому князівстві Литовському на рубежі XV–XVI ст. — у статті йдеться не тільки про термінологію, а й про визначення їхніх повноважень та статусу.

Colloquia Russica. Серія I, том 8. Релігії і вірування Русі (IX–XVI століття). Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. Львів, 15–18 листопада 2017 р. Краків, 2018, 531 с.

Темою восьмого тому *Colloquia Russica* стали релігія та вірування середньовічної Русі. Видання розділено на три частини. У першому розділі містяться статті учасників конференції, що відбулася у Львові 15–18 листопада 2017 р.

Відкривають збірник декілька статей, пов'язаних із початковим поширенням християнства у Східній Європі та проблемами взаємодії язичництва і християнства. Владислав Кіорсак ставить питання про проникнення скандинавських культів Тора й Одіна на схід Європи в період ранньої Русі. Олександр Роменський обговорює шляхи знайомства русів із християнством у IX–X ст. і, зокрема, припускає можливість «вибору віри» вже Олегом на початку X ст. Леонтій Войтович звертає увагу на «вибір віри» Володимира в контексті сучасних псевдонаукових ідей про мусульманство князя. Цікавою й дискусійною є стаття Остапа Кардаша про східні межі Магдебурзького архієпископства у X ст. Автор припускає його розширення до Русі включно у зв'язку з місією Адальберта 961–962 рр. Християнізації Полоцької землі та можливій участі в ній скандинавів присвячено статтю Марії Самонової. Археологічні свідчення культу Перуна на Новгородщині розглядає Олена Тяніна.

Окрему групу статей присвячено релігійним сюжетам у писемних пам'ятках Русі. Сімон Малменвал обговорює роль культу Бориса та Гліба у формуванні концепції історії спасіння в Давній Русі. Ігор Данилевський зосереджується на антилатинських полемічних творах і задається питанням, наскільки репрезентативні ці тексти, якою була їх аудиторія, чи виконували прописані в них заборони, і якщо ні, то чому? У статті Тетяни Вілкул запропоновано розглянути ймовірні запозичення з *Апокаліпсиса* в *Повісті временних літ*. Темі семантичних особливостей повідомлень про поган у західноєвропейських та давньоруських текстах присвячено статтю Маріуса Щавінскаса.

У тексті Степана Темушева дискутуються питання матеріального забезпечення церкви в домонгольській Русі, зокрема нові джерела утримання церкви в умовах «політичної роздробленості». Марія Лавренченко простежує терміни спорідненості в давньоруських текстах «прямої мови» церковних діячів. Іван Палачанин присвячує свою статтю християнізації фінської периферії Русі. Дискусійною є праця Ігоря Возного про елементи язичництва в культурі «Галицької України» XII — першої половини XIII ст.

Церковній археології Галичини присвячено статті Радослава Лівоха та Ігоря Іваськова. Василь Матвеев аналізує архітектурні свідчення діяльності католицьких чернечих орденів на Русі (власне, Галичині). Перспективи дослідження кирилических написів зі стін храму Св. Пантелеймона в Галичі обговорює Андрій Гусак. Християнським некрополем давньоруського Володимира присвячено статтю Ірини Луцик.

Олексій Мартинюк робить спробу зрозуміти спосіб виникнення культу чернігівського князя Михаїла, убитого в Орді. До теми ставлення до руських православних князів у країнах Центральної Європи звертається Дюра Гарді. Натомість Мирослав Волощук розглядає випадки, коли ймовірні нащадки руських князів ставали католицькими єпископами впродовж XII–XIV ст. Релігійні зв'язки Русі з Болгарією та Сербією розглянуто, відповідно, у статтях Албени Стаменової (історіографічний аспект) і Небойши Карталії.

Українському середньовічному релігійному малярству присвячено статтю Володимира Александровича. Про місіонерські абетки як східноєвропейську аномалію пише Їтка Комендова. Проблему усунення митрополита Пімена в Москві 1380 р. досліджує Марчін Граля. Андрій Стасюк аналізує історію францисканського осередку в Русі-Галичині 1372–1430 рр. Еволюції обряду хрестоцілування за монгольської доби присвячено розвідку Норберта Міки. Зауваження з приводу рецепції ідей ісихазму в руських землях Великого князівства Литовського пропонує Юрій Афанасенко.

Олександр Осипян здійснює огляд історії вірменських громад і вірменської церкви на Русі у XIII–XVI ст. Біблійні впливи в текстах приписів міського права XIII–XVI ст. стали предметом дослідження Тетяни Гошко. Особливості пізньосередньовічної й ранньомодерної релігійної культури на теренах Великого князівства Литовського за матеріалами читацьких записів на стародруках розбирає Поліна Скурко. Марчін Клеменський аналізує сприйняття руських святих в агіографії Речі Посполитої. Завершує перший розділ збірника стаття Лукаша Рібара про релігійне життя в Московській державі очима перського посланця початку XVII ст.

Другий розділ уміщує стенограму дискусії на тему церковного поділу руських земель у середині XV ст. і виникнення двох моделей християнської культури (московської та українсько-білоруської). Участь у дискусії взяли Володимир Александрович, Ігор Скочиляс, Анджей Гіль, Юрій Зазуляк, Роман Івашко, Тетяна Гошко. У третьому розділі можна ознайомитися з оглядами нової історичної літератури.

В.А.

Пчелов Е.В. *Олег Вещий. Великий викинг Руси*. М.: Молодая гвардия, 2018, 261 [11] с.: илл. [Жизнь замечательных людей: сер. биограф.; вып. 1699]

Книга московського історика, відомого своїми працями з генеалогії та історії династій Рюриковичів і Романових, є першою спробою відтворення біографії князя Олега Віщого на основі широкого кола давньоруських, скандинавських, візантійських і східних джерел. Ураховує автор і попередню історіографію.

Перед читачем постає, по суті, продовження більш ранньої його праці, присвяченої легендарному родоначальнику великокнязівської династії князю Рюрику (Пчелов Е.В. *Рюрик*. М., 2010, 316 [4] с.), що також вийшла у серії «Життя видатних людей». Як і у студії про Рюрика, у новій книзі авторові вдалося майстерно й цікаво, але без непотрібних спрощень показати читачеві свого героя на тлі епохи. Звичайно, книга про Рюрика у силу об'єктивних причин виявилася не так біографічною, скільки історіографічною, у випадку ж з Олегом — перед нами справжній життєпис, що складається з пам'ятних епізодів різних етапів його життєвого шляху. При цьому до честі автора слід зазначити, що впродовж усього оповідання він залишається в рамках наукового поля, за рідкісними винятками намагається уникати сумнівних гіпотез, чітко маркуючи домисли й недоведені припущення, що не мають підстав у джерелах, як, наприклад, версію про хрещення Олега незадовго до смерті. Остання, як слушно відзначає автор, «має спекулятивний характер та абсолютно суперечить тому образу князя, котрий подано у літопису» (248).

Препаруючи дані джерел, автор, утім, часто недооцінює символізм багатьох літописних описів, прагнучи неодмінно розгледіти в них відображення реального стану речей. Звичайно, як справедливо зауважила Т.Л. Вілкул, дослідники ще довго будуть битися над вирішенням одвічної проблеми: що в давньоруських текстах відноситься до реалій, а що — до «віртуального» світу літописця. Але вже зараз очевидно, що «значне число літописних сцен усе-таки не є “списаними з природи”» (див.: Вілкул Т. *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання*. К., 2015, 314). Незважаючи на це чимало літописних звісток про Олега, які мають символічний сенс, Є.В. Пчолов трактує буквально. У словах, вкладених літописцем у уста князя після захоплення ним Києва: «Се буди мати городом руським» він убачає лише оголошення Києва «столицею, центром усієї Русі» (49). Погляд загалом традиційний. Однак, як показують дослідження останніх десятиліть, сенс цих слів Олега не такий прозорий, як це здається. Ідеться радше не стільки про заснування в Києві столиці єдиної держави, скільки про ототожнення Києва з Новим Єрусалимом. Спрощеним видається і тлумачення автором розповіді про похід Олега на Константинополь, а саме згадок про поставлення кораблів русі на колеса, про вітрила з дорогоцінних матерій, зшитих для русі та славен, а також про те, як на ворота міста був повішений щит. Звичайно, Є.В. Пчолов виявляє знайомство з символічним трактуванням цих сюжетів, що містять у собі приховані біблійні цитати й алюзії, однак вважає таке їх тлумачення непереконливим.

Слідом за *Повістю временних літ* та іншими давньоруськими літописами дослідник визнає Олега «родичем» легендарного Рюрика, тобто «представником того ж роду, що і засновник князівської династії» (25). При цьому якщо Рюрика, спираючись на історіографічну традицію, котра йде від Ф. Крузе, Є.В. Пчолов схильний ототожнювати з відомим із західноєвропейських

джерел Рориком Ютландським, то Олега — зі згадуваним «зі слів данського короля Адамом Бременським Гельги» (28). Припущення про тотожність Олега та цього Helgi раніше висловлювали О. Прицак і А.А. Горський. На праці останнього Є.В. Пчолов, власне, і спирається (причому не тільки в даному випадку, але й у більшості інших питань початкової історії Русі), уважаючи слідом за ним, що «перші давньоруські князі варязького походження були представниками данських родів конунгів, чий іменослов сходив до династії Скійольдунгів» (29). Висновок цікавий, але недоведений. Із не меншим успіхом, наприклад, можна вести мову про норвезьке або шведське походження перших руських князів. Стан джерел залишає простір тільки для здогадів. Дана гіпотеза при цьому є досить легковажною. Усе, що нам відомо про згаданого Адамом Бременським останнього конунга Данії з династії Скійольдунгів на ім'я Helgi складно пов'язати з інформацією про Олега Віщого. Абсолютно незрозуміло, зокрема, яким чином данський Helgi міг опинитися на руських теренах у часи, коли прямих зв'язків між Данією та Руссю ще не було. Самі пошуки історичних коренів як Рюрика, так і Олега слід визнати справою абсолютно безперспективною, ба більше, пам'ятаючи давню суперечку «норманістів» та «антинорманістів», небезпечною різного роду спекуляціями. Звичайно, на відміну від міфічного Рюрика Олег, чие існування задокументоване русько-візантійськими договорами, був фігурою цілком історичною. Однак про його походження нам відомо лише те, що, судячи з імені (від helgi — «священний»), він був скандинавом. На відміну від його попередника, відомостей про діяння Олега збереглося чимало. Але й тут дослідника підстерігає цілий ряд труднощів, пов'язаних як із легендарним характером більшості літописних звісток про нього, так і самою природою нарративу, що її Є.В. Пчолов, на жаль, ураховує недостатньо.

Свою розповідь про Олега автор вибудовує багато у чому відповідно до літописної канви, доповнюючи дані літописів відомостями із зарубіжних джерел та їх ученими тлумаченнями. При цьому він продовжує дотримуватися сумнівної у світлі досліджень останніх десятиліть гіпотези про існування більш раннього, ніж *Повість временних літ*, джерела, що збереглося в *Новгородському першому літопису* — так званого «Початкового зводу», хоча в ряді випадків і визнає, що первісний текст зберігся не в ньому, а таки в *Повісті*.

Тільки посилила б працю й пильніша увага автора до досліджень з історії початкової Русі, що дозволяє поглянути на неї незалежним від літописної канви поглядом. Книга Є.В. Пчолова виявляється під цим кутом зору доволі традиційною. Дізнавшись про князівську гідність Олега, який відтіснив підлітка Ігоря Рюриковича «від справ реального управління» (23), про його гадане походження (глава «Князь», 13–31), читач далі познайомиться з тим, як Олег, убивши Аскольда й Діра, захопив Київ, що стало «вирішальним кроком на шляху державного будівництва у Східній Європі» (49); як він

підкорював слов'янські племена (глава «Київ», 32–59), облягав Константинополь та укладав із візантійцями мирні договори (глава «Константинополь», 60–97); як після повернення до Києва прийняв провіщену волхвом-язичником смерть від свого улюбленого коня (глава «Кінь», 126–156). У цю літописну канву вклинюється лише відсутній у літописах, але відомий із творів східних авторів сюжет про воєнну активність русів на Каспії, яка стала, за словами Є.В. Пчолова, «ще одним наслідком походу Олега на Візантію й мирного договору з греками» (98). І хоча сам князь, на думку автора, «у каспійській епопеї участі не брав» (115), цим подіям присвячено окрему главу («Каспій», 98–125). У ній же йдеться і про відомого з *Кембриджського документа* якогось руського князя «Хелга», що воював на Каспії. Аргументовано заперечуючи його зв'язок із Віщим Олегом, Є.В. Пчолов слідом за А.А. Горським уважає, що він «був одним із представників правлячого в Києві княжого роду» (125). З усіх цих розглянутих у книзі сюжетів найбільш ретельно опрацьованим видається сюжет про смерть князя. У відповідній главі піддано детальному аналізу не тільки саму літописну розповідь і її різноманітні варіації, але й цілий ряд європейських середньовічних аналогій, найбільш близькою з яких обґрунтовано визнається розповідь однієї зі скандинавських «саг про давні часи» про смерть Одда Стріли. Не сумніваючись у реальному існуванні «скандинавського персонажа», автор при цьому схиляється до того, що «легенда, котра склалася на Русі, була приурочена до особи Одда», а не навпаки. Водночас він не виключає того, що ця легенда спочатку зовсім необов'язково пов'язувала смерть Олега з Руссю: «Князь дійсно міг вирушити до Скандинавії в якихось справах і назавжди зникнути з давньоруської історії» (186).

Заключну главу книги присвячено історичній пам'яті про Олега (157–185). У ній розглядається поширення в князівському середовищі самого імені «Олег», зображення Віщого Олега на мініатюрах *Радзивілівського літопису* й медалях періоду Катерини II, образ князя в театральних виставах, літературній і художній творчості XIX–XX ст.

Наприкінці видання вміщено додатки — «Монета Віщого Олега. Нумізматичний скандал середини XIX ст.» (186–193) та «Сага про Одда Стрілу» (194–227). Книга також споряджена примітками й короткою бібліографією. Будучи досить професійно та добре написаною, вона становить інтерес для всіх, хто цікавиться давньоруської історією. Незважаючи на ряд зазначених вад, здається, що «перший млинець» усе ж не вийшов «жужмом». Реконструюючи біографію Олега, Є.В. Пчолов виконав чималу роботу, завдяки чому ті, хто писатиме про цього князя пізніше, безсумнівно, краще зрозуміють і пояснять діяння цього «велетня історичної тіні».

Амальрик А. *Норманны и Киевская Русь. Предисловие и комментарии О.Л. Губарева*. М.: Новое литературное обозрение, 2018, 232 с.: илл.

Праця, що належить перу відомого дисидента Андрія Амальрика (1938–1980 рр.), має складну долю. Це — курсова робота, за яку її автора, котрий спробував переглянути панівну в радянській історичній науці концепцію утворення Давньоруської держави й показати роль у цьому процесі норманів, у 1963 р. виключили з Московського держуніверситету (з другого курсу). Із цього епізоду, власне, і почалася біографія А.О. Амальрика як дисидента.

Заслуга в публікації цієї праці належить історикові-ентузіасту О.Л. Губареву, якому вдалося розшукати її в бібліотеці Університету Вірджинії у США, де було депоновано відсканований машинопис Амальрика. Видавець написав до тексту передмову, в якій розповів історію своєї знахідки («Як я дістав працю А.О. Амальрика «Нормани й Київська Русь»», 7–12), і спорядив його коментарями, що склали другу частину книги. Сам текст Амальрика, котрий не мав будь-якого внутрішнього поділу, «для зручності читання» було розбито на смислові розділи і глави. Перший такий розділ присвячений імені «Русь», доведенню його скандинавського походження. Автор відстоює тут думку, згідно з якою це слово в первісному своєму значенні серед фінів і слов'ян було назвою норманських дружин. У другому розділі Амальрик критикує, причому досить різко, погляди тих істориків, хто прагнув спростувати норманське походження Русі й обґрунтувати «полянську» гіпотезу. Особливо тут дістається С.В. Юшкову та М.М. Тихомирову. У третьому розділі, присвяченому першим згадкам Русі у джерелах і, перш за все, існуванню так званого «Руського каганату», автор, вагаючись із визначенням його місцезнаходження, доходить висновку про те, що цей «каганат» був «епізодичним утворенням і не залишив після себе скільки-небудь значного сліду» (61). Четвертий розділ містить критичний розгляд літописного оповідання про закликання варягів і діяннях перших князів, послідовність яких (Рюрик — Олег — Ігор) Амальрик визнає штучною, а відомості про них — плодом реконструкцій літописців, що спиралися на грецькі хроніки і скандинавські саги. Окремий розділ присвячено князюванню Ольги, починаючи з якої «норманська династія входить у колію руського життя, і за Ольги починається процес перетворення держави з чужорідного тіла на необхідну функцію слов'янського суспільства та злиття східного слов'янства в одне політичне ціле» (91). Княгиня Ольга у своїй діяльності для Амальрика — «повитуха руської державності» (95). Саме з її часів можна говорити про Київську Русь як державу. Спроби віднести утворення Давньоруської держави до більш раннього часу, зокрема до «епохи Кия», як це робив Б.О. Рибаків, автор аргументовано визнає неприйнятними. Думці Рибаківа й розбору його «методу» присвячено шостий розділ праці. Далі йдуть вис-

новки, що окреслюють «роль Київської Русі в російській історії», а також хронологічна таблиця IX–X ст.

У другій частині книги, що належить уже перу О.Л. Губарева й має назву «А.О. Амальрік — історик, не допущений у науку», представлені загальна характеристика праці Амальріка та коментарі до розділів і глав (вони перевищують за обсягом авторський текст). Підготовку такої студії «під час панування офіційного войовничого антинорманізму» Губарев оцінює як «науковий подвиг» (111). По суті ж, уважає він, «роботу Амальріка можна розглядати як першу спробу на основі схеми давньоруського літописання О.О. Шахматова і його текстологічного аналізу літописів переглянути історичні реалії початкової історії Русі» (116). Зіставивши у своїх коментарях погляди Амальріка з працями сучасних дослідників Губарев дійшов висновку про те, що «його робота “Нормани й Київська Русь” у цілому знаходиться на рівні вимог сучасної історичної науки» (187). Насправді ж, головним чином, на рівні уявлень самого О.Л. Губарева — історика-любителя, «переконаного прихильника скандинавського походження варягів-русів» (9) та борця з неоантинорманізмом (як тут не згадати слова В.О. Ключевського, що визначали «всі ці вчені зусилля роз’яснити варязьке питання» як явище патології!). Чи не головну слабкість у побудовах Амальріка він убачає, перш за все, там, де той наслідує схему О.О. Шахматова, котра нині піддається сумніву. Загальний його висновок такий: «В особі А.О. Амальріка російська історична наука втратила майбутнього талановитого історика-медієвіста» (187).

Наприкінці книги вміщено низку додатків: 1) зіставлення хронологічної таблиці згідно з А.О. Амальріком, складеної на основі реконструкції Найдавнішого й Початкового зводів (за *Новгородським першим літописом молодшого ізводу*), із хронологією за К. Цукерманом і загальноприйнятою хронологією подій за *ПВЛ*; 2) основні дати біографії А.О. Амальріка; 3) рецензія Б.А. Сутиріна на статтю А.О. Амальріка «Нормани й Київська Русь»; 4) коротка біографія Б.А. Сутиріна.

О.І.

Лукин П.В. *Новгородское вече*. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Академический проект, 2018, 674 с.

«Вічева» проблематика останнім часом знову стала актуальною. Крім безлічі статей їй були присвячені ґрунтовні монографії Ю. Гранберг і Т.Л. Вілкул, які зробили істотний внесок у розуміння та сприйняття вічових зборів у Давній Русі. Але якщо праці зазначених дослідників мали узагальнений характер, то студія Лукіна концентрує увагу на Новгороді, котрий являв собою

найбільш яскравий феномен «вічового ладу» в Русі. Незважаючи на те, що політичний устрій «Пана Великого Новгород» складно назвати невивченим, це — перша книга, присвячена новгородському вічу, що охоплює весь період його історії.

Друге її видання являє собою перероблений і доповнений варіант книги, уперше опублікованої 2014 р. й наступного, 2015 р., захищеної як докторська дисертація. Зміни в порівнянні з першим виданням і дисертацією полягають не в коригуванні поглядів з урахуванням їх критики, а головним чином у посиленні власної аргументації та збільшенні обсягу порівняльно-історичних даних, що залучаються до зіставлення.

У вступі автор докладно розбирає «вічову історіографію» й характеризує методологію вивчення новгородського віча. Говорячи про сучасну історіографію проблеми, він дещо спрощено пише про панування в ній трьох концепцій новгородського віча: «феодальна», що сформувалася у працях радянських істориків, представлена працями І.Я. Фроянова та його школи «полісна» й «ревізіоністська» або «скептична» (праці Ю. Гранберг, Т.Л. Вілкул, Е. Кінана). Власні погляди на новгородське віче П.В. Лукін, який займається вічовою проблематикою з кінця 1990-х рр., у жодну з концепцій не вписує. Він виходить із того, що практично в усіх істориків були апріорні установки, які заважали автентичному розумінню віча. У самого П.В. Лукіна, треба думати, такого роду установок немає. Головну новацію запропонованої праці автор убачає «не у винаході якоїсь нової “всеохопної”, або, навпаки, “деконструктивної” концептуальної схеми», а в тому, щоб «максимально неупереджено оцінити запропоновані раніше інтерпретації новгородського віча й отримати нове, більш точне знання про нього на основі залучення нових або маловикористовуваних джерел, широкого застосування текстологічного та порівняльного методів» (42). Книга, тим самим, виявляється досить традиційною й не відрізняється свіжими висновками, які б у тому чи іншому вигляді не зустрічалися в історіографії.

Основний текст розділено на шість глав. У першому розділі, присвяченому термінології, розглядаються можливості й межі термінологічного підходу у вивченні віча та значення старослов'янського й давньоруського слова «віче» (43–62). У наступних розділах аналізуються ранні звістки про новгородське віче та соціально-політичну активність новгородців у цілому (глава друга, 63–164); історія новгородського віча у XII — середині XIII ст., тобто в період, коли Новгород набуває політичної самостійності й до встановлення над ним верховенства Орди (глава третя, 165–265); новгородське віче у другій половині XIII–XV ст., його функції, кількість і соціальний склад учасників, проблема «золотих поясів», способи обрання посадових осіб та «Рада панів» (глава четверта, 266–398); вічові розправи і проблема вічового суду (глава п'ята, 399–460); новгородська військова організація та її співвідношення з вічем (глава шоста, 461–518).

Основні підсумки дослідження представлено у висновках (519–538). Вони зводяться до наступного. Новгородське віче являло собою «політичні збори містян», учасниками яких були «вільні повноправні громадяни чоловічої статі, що входили в кончанські та вуличанські організації, різного соціального статусу, за лідируючої ролі знаті — бояр» (519). Число таких «потенційних учасників віча» становило, відповідно до розрахунків П.В. Лукіна, «не менше кількох тисяч чоловік» (520), проте «реальна чисельність учасників “стандартного” новгородського віча, на якому вирішувалися найактуальніші питання, не перевищувала, швидше за все, тисячі людей, а то була й меншою» (314).

«Інституційної» наступності з племінними зборами «словен» новгородське віче, на думку автора, не мало, хоча й зберігало певні архаїчні традиції. «Найбільш яскравим їх проявом була відсутність скільки-небудь чіткої сфери компетенції віча. Віче займалося тими питаннями, які в даний момент цікавили містян і на які вони — залежно від співвідношення різних політичних сил — могли вплинути. Був відсутній, імовірно, і чіткий регламент, не існувало поняття про кворум та періодичність зборів. Іншим прикладом може служити спосіб ухвалення рішень на основі “одинацтва” й тісно пов’язаний із цим метод вирішення суперечностей: не через мирний політичний процес, а через вічові конфлікти та/або розправи» (520).

Водночас новгородське віче зазнало «певної еволюції», яка полягала в тому, що якщо раніше віче збиралося вряди-годи, то у XII–XIII ст. воно «стає найважливішою формою прояву політичної активності новгородців, а у XIV–XV ст., безумовно, набуває рис республіканського політичного інституту, найважливішого елемента новгородської політичної системи» (521). Визнаючи політичну організацію Новгорода республікою, причому республікою олігархічною, найближчу аналогію їй П.В. Лукін убачає в устрої середньовічних італійських міст, зокрема Венеції «з її великими володіннями на суші й заморськими колоніями» (536).

Наприкінці праці вміщено додатки (539–563). Тут автор опублікував ганзейські документи 1292, 1331 і 1337 рр., що містять цінні та зрідка використовувані в історіографії відомості про новгородське віче. Книга також споряджена бібліографічним списком, переліком скорочень, іменним і географічним покажчиками.

Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas = The Wavel manuscript of the Lithuanian Chronicles / Parengė Kęstutis Gudmantas, Nadežda Morozova (Vilnius: LLTI, 2017), 207 p.

У 2011 р. литовський історик Гедимінас Лесмайтіс виявив у сімейному фонді Сангушків, що зберігався в Державному архіві у Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie; тепер — Archiwum Narodowe w Krakowie), фрагмент літопису Великого князівства Литовського (шифр — ARS 144), який виявився неповним списком *Третього зводу літописів ВКЛ*.

Цю знахідку важко переоцінити, адже на той момент були відомі лише два списки зводу. Причому один із них — *Літописець Заславських* — лише за посиланням у *Хроніці* Мацея Стрийковського, що користувався ним при створенні власного твору (виданий 1582 р.). Текст іншого списку — т. зв. *Хроніка Биховця* — зберігся в польській транскрипції та був виданий 1846 р. Теодором Нарбутом. Втрата рукопису одразу після смерті видавця (який, до того ж, мав репутацію фальсифікатора) змусила деяких вчених уважати і *Хроніку Биховця* фальсифікатом. А те, що список був транскрибований, навіть викликало до життя ідею про авторство Стрийковського. Тож знайдений список беззаперечно доводить, що обидві ці гіпотези можна відкинути.

Уже в 2012 р., відразу після виявлення фрагменту цього списку, литовський дослідник літописання ВКЛ Кястутіс Гудмантас опублікував велику статтю, присвячену новознайденому рукопису, додавши до аналітичного тексту та археографічного опису прочитані уривки списку: початок і кінець рукопису, а також *Повість про війну Ягайла в Польщі та взяття реліквії Святого Хреста* (K. Gudmantas, Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas (fragmentas), *Senoji Lietuvos literatūra* 34 (2012), 121–151). У цій статті автор запропонував називати список *Вавельським*, *Краківським* або *Сангушків* (за місцем сучасного зберігання або за колишньою належністю), установив зв'язок між цим уривком і *Хронікою Биховця*, а також спробував відповісти на питання, чи не є цей список уривком т. зв. *Літописця Заславських*, яким користувався Стрийковський у другій половині XVI ст. У статті також було висловлено цілком обґрунтовану гіпотезу про причину появи саме такого уривку тексту. Автор пов'язав вилучення знайдених зошитів із роботою історіографа бенедиктинського монастиря Св. Хреста В. Руффіна, котрий використав у своїй праці (*Historia o Drzewie Krzyza świętego na gorę Lysą przynieśionym*, вид. 1604 р.) історію, яка є частиною *Хроніки Биховця*, про взяття реліквії Святого Хреста. Спостереження над папером і почерком дозволили К. Гудмантасу попередньо датувати список сімдесятьма – вісімдесятьма роками XVI ст.

Було зрозуміло, що перша стаття — підготовча до видання повного тексту новознайденого джерела. Цим виданням і є анована книжка. Доволі довгий період дозволив авторам підготувати надзвичайно повне та зручне видання,

а також уживати вже сприйняту за ці роки в історіографії назву списку — *Вавельський*. Великим плюсом стали паралельні до литовських англійські версії авторських матеріалів, що робить їх доступними для нелитовськомовного читача.

До видання, що розглядається, увійшла доповнена та доопрацьована стаття К. Гудмантаса, яка отримала промовисту назву, запозичену з примітки польського архіваріуса до цього фрагменту тексту: «Co To?» («Kas tai?, arba Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas / What is this? The Wavel Manuscript of the Lithuanian Chronicles», 11–27 / 28–54). У цьому розділі автор в основному повторив свої висновки, висловлені 2012 р., щоправда, тут він уточнив датування списку — більш уважний погляд на папір та водяні знаки дозволили К. Гудмантасу стверджувати, що рукопис належить шістдесятим – сімдесятим рокам XVI ст. (15–16, 24 / 32–33, 43). Розділ поділено на чотири частини: у першій (після невеликого загального вступу) — «Trumpai apie šį rinkinį / Details of the ARS Holding», 12–17 / 29–34 — К. Гудмантас зупиняється на характеристиці справи ARS 144, що містить у собі папку з уривком літопису. Тут читач знайде опис складових частин збірки та детальний опис рукопису. У другій частині — «Vavelio nuorašas ir Vychovecio kronika / The Wavel Copy and Wychowice Chronicle», 17–20 / 35–38 — як видно з назви, автор пропонує свою гіпотезу зв'язку *Вавельського списку* з *Хронікою Биховця*. У третій частині порушується питання про тотожність збереженого фрагменту *списку Заславських*, яким користувався Стрийковський при створенні своєї *Хроніки* (21–26 / 39–44). Невелика четверта частина повторює фрагмент першої статті К. Гудмантаса, де він розглядає питання назви новознайденого тексту («Kaip vadinsime? / What should we call these text?», 26 / 44–45). Матеріал завершується чіткими й лаконічними висновками (27 / 45).

Крім статті К. Гудмантаса, до анотованого видання увійшов текст Надії Морозової, яка зупиняється на особливостях орфографічної системи писця (Nadežda Morozova. Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas: rašovo ortografinės sistemos ypatumai / The Wavel Manuscript of the Lithuanian Chronicles: Features of the Scribe's Orthographic System, 55–64 / 65–76). Окрема частина розвідки присвячена аналізу спроби реконструкції кириличного протографа, яку у виданні 2006 р. здійснила польська дослідниця Лілія Цітко (61–64 / 71–75).

Між текстами Гудмантаса й Морозової вміщено 10 кольорових фотографій, які репрезентують: першу сторінку рукопису (рис. 1, 47), чотири фото водяних знаків, що наявні в рукопису (рис. 2–5, 48), зміну характеру почерку на сторінках 285 (рис. 6, 49), 296 (рис. 7, 50), 297 (рис. 8, 51), другу сторінку видання 1604 р. праці Руффіна з вихідними даними (рис. 9, 52), а також «факсиміле» рукопису з видання *Хроніки Биховця* 1846 р. (рис. 10, 53).

Публікація самого списку очікувано займає більшу частину книги (81–185). Йому передують зауваги щодо принципів видання («Publikacijos parengimo principai / Editorial Principles», 77–78 / 79–80). Відтворення тексту

слідuje за рукописом посторінково, тобто так, щоб на розвороті знаходилася сторінка тексту з різночитаннями за виданням *Хроніки Биховця* 1846 р. та факсиміле цієї ж сторінки. Якість факсиміле надзвичайно висока, що дозволяє перевірити запропоновані видавцями читання.

До тексту списку видавці долучили додаток (186–187) із текстом *Історії про Дерево святого Хреста* Войцеха Руффіна (*Historia o Drzewie Krzyza świętego na gorę Lysą przyniesionym*. Spisana przez X. Wojcieche Ruffina S., W Krakowie: W Drukarni Jakuba Sibeneuchera, 1604), джерелом для якого послужив *Третій звід літописів ВКЛ* (а, можливо, і сам список, що представлений в анованому виданні).

Завершує видання перелік скорочень (188), список джерел, літератури (189–195) та іменний (196–201) і географічний (202–205) покажчики.

Це прекрасне видання (єдиною вадою котрого, як міг би вказати найвибагливіший читач, виявилася відсутність покажчика словоформ) неодмінно стане у пригоді дослідникам історії літописання та книжкової культури.

К.К.

Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Сорочан С.Б. *Крым в «хазарское» время (VIII – середина X вв.): вопросы истории и археологии*. М.: Неолит, 2017, 744 с.

Нова книга Ю.М. Могаричова, О.В. Сазанова та С.Б. Сорочана є ґрунтовним історико-археологічним оглядом історії Криму за часів існування Хозарського каганату. Загальна думка праці — хозарський вплив на Крим у VIII–IX ст. і присутність хозар на півострові — не варто переоцінювати. Південний Крим та Керченський півострів були (і фактично, і формально) більш візантійськими, аніж хозарськими. Період, коли каганат контролював деякі райони Східного й Південного Криму, обмежується кінцем VIII — другою половиною IX ст.

Відкриває книгу передмова В.Я. Петрухіна та авторський вступ. У першій частині — «Крым в VIII — середине X вв. по археологическим данным» — автори послідовно розбирають археологічні матеріали, що можуть свідчити про походження на культурні зв'язки населення півострова з кінця VII до кінця IX ст. Вони приділяють особливу увагу другій половині VIII — середині IX ст., коли тільки й можна говорити про хозарський політичний і культурний вплив на півострові та шукати археологічні сліди перебування тут «хозарського» населення. Важливим висновком є те, що «хозарські» комплекси не перетинають рубіж IX–X ст., а отже подальша історія Криму з археологічного погляду не пов'язана з долею хозар. Друга частина — «Херсон в VIII — середине X вв.» — висвітлює становище та внутрішнє

життя найбільшого візантійського міста Криму. У главах цієї частини розкрито політичний устрій та управління Херсона, його економічний розвиток, а також архітектуру міста.

Третя, найбільша, частина книги — «Проблемы истории Крыма «хазарского» времени» — присвячена церковній і політичній історії кінця VII–X ст. На основі ретельного аналізу наявних писемних джерел, а також з урахуванням археологічних, епіграфічних, нумізматичних та інших даних, автори простежують складну політичну гру, що розгорнулася на півострові між Візантією, Хозарським каганатом та іншими акторами. Спеціальна глава присвячена появі хозар на Боспорі на рубежі VII–VIII ст. Наступна глава розповідає про сторінки церковної історії Криму того часу: відлуння іконоборства, виникнення Готської та Фульської єпархії. Окрема глава стосується кримських святих — Іоанна Готського і Стефана Сурозького — та херсонської житійної літератури. Остання глава цієї частини книги аналізує складні питання присутності хозар у Криму в X ст. Центральним проблемним джерелом тут виступає т. зв. *Кембриджський анонім* або «документ Шехтера», де розповідається про похід хозарського воєначальника Песаха на Східний Крим. Автори пропонують перевірку реальності походу, відомого тільки з одного джерела не цілком зрозумілої природи. Точніше, ідеться про кореляцію дати походу (друга чверть X ст.) зі слідами пожеж в археологічних шарах X ст. у містах Криму та Таманського півострова (Таматарха). За висновком дослідників, такої кореляції не спостерігається, а отже похід Песаха залишається не вартою довіри унікальною інформацією *Кембриджського аноніма*.

В епілозі — «Крымская Хазария X–XII вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф» — автори обґрунтовують свою думку про те, що поняття «Хозарія» в X–XII ст. не поширювалося на Крим (у т. ч. на Керченський півострів). Натомість воно позначало території на східному узбережжі Керченської протоки, Тмутаракань і прилеглі райони Північного Кавказу.

В.А.

Кузнецов А.А. *Князь великий Георгий — основатель Нижнего Новгорода*. Нижний Новгород, 2017, 232 с.

Біографічна праця Андрія Кузнецова стала більш популярним варіантом попереднього ґрунтовного дослідження автора про владимирського князя Юрія Всеволодовича (*Владимирский князь Георгий Всеволодович в истории Руси первой трети XIII в. Особенности преломления источников в историографии*). Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского государственного университета

им. Н.И. Лобачевского, 2006. 540 с.). Це перша спеціальна студія, присвячена постаті цього давньоруського князя.

У чотирнадцяти главах історик послідовно описує життя Юрія Всеволодовича: від народження до загибелі в битві з монголами 1238 р. Життєвий і політичний шлях князя подано в контексті політичних, культурних, етнічних процесів Східної Європи кінця XII — першої половини XIII ст. Дві останні глави («Место в истории» та «Георгий Всеволодович в памяти России») підсумовують діяльність князя Юрія й розглядають основні віхи конструювання пам'яті про нього у XIV–XIX ст.

Безпосередньою історичною метою книги Андрій Кузнецов визначає перегляд корпусу текстів про Юрія, що виникали впродовж століть і сформували не цілком коректний образ князя. Методологічна установка автора проста та слухна: «В летописях XV–XVI столетий читается относительно ясная, последовательная история древнерусских княжеств XII – первой трети XIII века. Многие истории весьма некритично и доверчиво используют её, воспроизводя средствами научной лексики» (8). Відсікаючи пізні твори й аналізуючи свідчення джерел XII–XIII ст., дослідник очікує одержати «комплекс достоверных известий о жизни этого героя истории Отечества» (9). Особливо ефективно цей підхід застосовано в аналізі повідомлень про боротьбу синів Всеволода Велике Гніздо й, зокрема, про битву на Липиці 1216 р.

Дослідник прагне вписати Юрія та його часи у широку історичну панораму з метою «відновити безперервність історії Східної Європи» (читай: Росії). Для нього Юрій Всеволодович стає тією ключовою ланкою, що з'єднує домонгольську — київську й суздальську — історію, з одного боку, та пізнішу московську — з іншого.

Кузнецов пише біографію князя не просто як суму фактів. Він намагається підійти до відновлення внутрішнього світу Юрія Всеволодовича. У результаті виникає образ благочестивого князя (не дарма пізніше канонізованого), побожного християнина, чесної й хороброї людини, мудрого та рішучого державного діяча. Кузнецов, корінний нижегородець, патріотично симпатизує героєві своєї книги — засновникові його рідного міста. Він намагається переглянути «чорну легенду» Юрія, що, на думку історика, склалася в історіографії. Цей князь опинився в тіні яскравих попередників (Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо) та наступників (Олександр Невський), загинув від рук завойовників і отримав репутацію невдахи.

Натомість Кузнецов створює своєму герою більш компліментарний образ. Щоправда, він визнає потребу протидіяти зайвій ідеалізації, проте це радше ритуальні слова. Біограф знімає з Юрія відповідальність за поразку руських князів на Калці (однією з причин якої подекуди вважають неучасть суздальського князя), а також змальовує героїчний образ князя-жертви, котрий безстрашно став на захист рідної землі від монголів. Водночас дослідник демонструє заслуги владимирського князя у протидії католицьким орденам у

Східній Балтії — у цьому Юрій виявляється незаслужено забутим попередником Олександра Невського. У діяннях Юрія і його братів Кузнецов простежує початки російської імперської політики. Одним із прикладів є хрещення карелів Ярославом Всеволодовичем у 1227 р. (нетиповий казус, хоча, як видається, дещо переоцінений автором). Східну політику князя Юрія (зокрема походи проти Булгарії та війни з мордвою) дослідник вважає не менш значущою. Найяскравіше її втілення — заснування Нижнього Новгорода — змальовано як ключовий геополітичний хід, що заклав підвалини російського «Drang nach Osten» наступних століть.

Книга написана в «полегшеному» науковому жанрі, а тому містить не тільки історичні, а й історіософські роздуми. У цьому плані праця досить консервативна. Тлом для біографії князя Юрія служать традиційні установки й поняття російської історичної схеми. Тут і «споконвічна боротьба» Русі/Росії з «Заходом», і ідея «збирання руських земель», і «звичайна схема» перетікання київської історії в московську через «владими́ро-суздальський період». Явні ревізійні наміри автора стосуються перерахування та переписування біографії Юрія Всеволодовича. Утім, відмовляючись у вступі від традиційного монументалізму у зображенні діячів Давньої Русі, Кузнецов урешті-решт створює так само монументальний (і панегіричний) образ князя Юрія — святого й мудрого державника, засновника Нижнього Новгорода.

В.А.

Толочко П.П. *Киев и Новгород в X–XIII вв. Исторические очерки*. К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2018, 256 с.

Києву й Новгороду належить особлива роль в історії та культурі середньовічної Русі. Зустріч і сполучення київської й новгородської політичних систем було, мовлячи словами М.С. Грушевського, «вихідною точкою пізнішої великої, об'єднаної політичної системи, як вона представляється нам в звістках і фактах X віку». Оця політична двоєдність Києва й Новгорода, умотивовує П.П. Толочко, не розпалася і в часи так званої феодальної роздробленості, а зберігалася впродовж усієї історії існування Давньоруської держави: «Находясь у истоков Руси и будучи главными государственными средоточиями, оба города стали, по существу, сакральными ее символами. В отличие от остальных центров Руси, они не превратились в наследственные вотчины отдельных семей многочисленного княжеского рода Рюриковичей, но на протяжении всей древнерусской истории являлись общеродовым и общединастическим наследием» (39).

У книзі оспорується усталена в історичній науці думка про те, що після 1136 р. Новгород стає боярською республікою й остаточно відділяється від

Кієва. Тезу про новгородську незалежність після «революції» 1136 р. обґрунтувати нічим: «В этом утверждении понятий только адресат. Независимость от Киева. Что касается содержания этой независимости и форм ее проявления, то кроме так называемой выборности новгородских князей, ничего более существенного предложено не было» (8). Дослідник детально й усебічно розглянув явище виборності, виражене у формулі «вільності в князях», що буцімто від 1136 р. стала нормою державно-політичного життя Новгороду. На основі ретельного аналізу літописних джерел П.П. Толочко встановив, що про цю формулу та її реальне наповнення можна говорити не раніше кінця XII ст. Автор не знайшов скільки-небудь переконливих свідчень, що підтверджували б усталену в історіографії думку про те, нібито новгородці мали виняткове право на заміщення князівського столу, утілене в договірну формулу «вільності у князях». Вона виявилася фіктивною: «Никаких указаний на то, что она зиждется на какой-то юридической норме, содержащейся в «уставах старых князей», «грамотах Ярославлих» или в недошедших до нас договорах Новгорода с князьями XII — начала XIII вв., нет. В княжеских грамотах такого пункта не могло быть по определению. Он мог быть только в условиях новгородцев, на которых они приглашали князей на стол, но, как свидетельствуют более поздние договорные грамоты Новгорода с тверскими князьями, нет его и там» (99). Матеріали дослідження переконливо демонструють, що за устроєм влади Новгород практично нічим не відрізнявся від інших давньоруських князівств, де так само були князі, віча, посадники, тисяцькі й такі ж свавільні бояри.

Простежуючи організацію князівської та посадницької влади в Новгороді, автор спростовує усталену в історіографії думку про втрату новгородськими князями права розпорядження землею після 1136 р. На основі аналізу свідчень берестяних грамот другої половини XII ст. та літописних повідомлень П.П. Толочко виявив, що новгородські князі не були виключені зі сфери землевласницької компетенції. Роздача ними земельних наділів, засвідчена знахідками князівських печаток, була масовим явищем. Їм належала головна роль у системі новгородської влади. Від їхньої волі залежали й посадники, котрих традиційно вважають суверенними міськими управліннями. Незважаючи на широкі повноваження новгородських посадників, князівського столу вони ніколи не посідали й рівновеликими князям не були. Наведені у книзі численні приклади взаємовідносин новгородських князів і посадників не дають підстав стверджувати про протистояння обох гілок влади: «Антикняжеской борьбы новгородского боярства, чьим исключительным представителем будто бы был посадник, в реальной жизни не было. Были противостояния с конкретными князьями, что совсем не равнозначно противостоянием с княжеской властью... Смена посадников, практически при каждой смене князей на новгородском столе, свидетельствует о том, что правительственная практика Новгорода всегда исходила из того, чтобы между

двумя высшими представителями власти существовала совместимость» (69). Винесений «звичайній схемі» державно-політичного устрою давньоруського Новгороду вирок оскарженню, здається, не надається.

Новаторськими також є й інші, викладені в низці нарисів цієї книги положення та висновки, яких дійшов автор. Ідеться, зокрема, про його спостереження щодо київських витоків і традицій новгородського літописання. Не заперечуючи існування у Новгороді місцевої літописної традиції, П.П. Толочко навів додаткові аргументи на користь того, що в основу *Новгородського першого літопису* було покладено не «Початковий звід», реконструйований О.О. Шахматовим, а створену в Києві на початку XII ст. *Повість временних літ*. Дослідник не погоджується з думкою своїх попередників про те, що всі новгородські звістки за XI ст. в київському літопису мають новгородське походження. Він також піддав сумніву участь новгородського посадника Остромира (1054–1060 рр.) у створенні «Новгородського літописного зводу» та не знайшов підстав відносити його створення до 50-х рр. XI ст. Текстологічні спостереження автора дозволили йому обґрунтувати вбивчий для хрестоматійної схеми розвитку давньоруського літописання висновок: «Первый Новгородский свод, обнаруживающий отчетливое сходство с последней редакцией *Повести временных лет*, был составлен, скорее всего, в первые годы княжения Всеволода Мстиславича. Последующие этапы редакторско-сводческой работы новгородских летописцев приходятся на 1136, 1160–1161, 1211–1219 гг., а также на начало 40-х гг. XIII в. Практически во всех случаях новгородские хронисты ориентировались на киевские летописные образцы. Кроме стиливых подражаний, в *Новгородской летописи* обнаруживаются и текстуальные заимствования» (194).

У книзі ретельно простежено політичні, економічні й церковні зв'язки Києва та Новгороду, а також подано політичні біографії новгородських князів (Михайла Чернігівського, Ярослава Всеволодовича та Олександра Невського), що посідали київський великокнязівський стіл у перших десятиліттях XIII ст. Спонукають до роздумів також спостереження П.П. Толочка щодо мови, якою розмовляли за середньовіччя в Києві й Новгороді. Допитливий читач знайде у цій книзі ще багато іншого цікавого матеріалу.

В.Р.

Шахматов А.А. *Избранная переписка*: в 3 т. Т. 1: *Переписка с Ф.Ф. Fortunатовым, В.Н. Перетцем, В.М. Истриным*. Отв. ред. В.Г. Вовина-Лебедева; авт.-сост. В.Г. Вовина-Лебедева, Е.Н. Груздева, А.Е. Жуков. СПб.: Дмитрий Буланин, 2018. 944 с., 32 с.

Нещодавно побачив світ перший том ґрунтового російського наукового видання — листування видатного філолога Олексія Шахматова (за редакцією В.Г. Вовіної-Лебедевої). Тут уміщено кореспонденцію вченого з трьома не менш потужними фігурами історико-філологічної сфери кінця XIX — початку XX ст.: Ф.Ф. Фортунатовим (учителем Шахматова), В.М. Перетцем та В.М. Істріним. Ця епістолярна спадщина зберігається у фондах Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН (ф. 90, 134, 332), Російського державного архіву літератури й мистецтв (ф. 1277), Інституту російської літератури РАН.

Відповідно до трьох кореспондентів Шахматова книга має три розділи, укладачами яких виступили В.Г. Вовіна-Лебедева, О.М. Груздева та А.Є. Жуков. Оpubліковане листування охоплює майже сорок років: із Фортунатовим 1881–1914, із Перетцем 1897–1920, з Істріним 1895–1917 рр. Тексти листів супроводжують короткі пояснювальні коментарі, а наприкінці книги є детальний персональний покажчик. Уміщено 40 ілюстрацій: це фотографії Шахматова та його адресатів, членів їхніх родин і колег, а також світлини деяких листів.

Видання є дуже цінним джерелом до історії академічного середовища Російської імперії кінця XIX — початку XX ст.

В.А.

Мининкова Л.В. *Князь и дружина Древней Руси: исследование форм общественно-политических отношений раннего русского Средневековья*. М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2018, 496 с.

Монографія Л.В. Мінінкової стала результатом багаторічних студій авторки над проблематикою соціально-політичної історії середньовічної Русі, зокрема щодо сюзеренітету-васалітету. У центр дослідницької уваги поставлено, таким чином, одне з найбільш дискусійних питань ранньосередньовічного періоду історії Східної Європи.

На початку роботи дослідниця уникає апіорних суджень про існування сюзеренітету-васалітету в домонгольський період історії Русі. Проте відразу впадає в око нестримне намагання авторки виявити його істотні ознаки. Насамперед вона у загальних рисах окреслила модель, або класичний варіант відносин сюзеренітету-васалітету у країнах Західної Європи. І вже далі спробувала виявити історичні казуси у відносинах, що склалися в Київській Русі.

Л.В. Мінінкова справедливо зазначає, що характер міжкнязівських відносин не залишався однаковим упродовж тривалого періоду від покликання варягів до навали монголів і переживав поступову еволюцію. Для їх пояснення в історіографії була ще раніше сформована досить вдала, на думку авторки, модель родового сюзеренітету, у рамках якої виділяються як ознаки родових відносин між князями, так і характерні риси сюзеренітету старшого в роді князя щодо своїх родичів. Л.В. Мінінкова вбачає ознаки сюзеренітету-васалітету ще в період князювання Ігоря, при якому Свенельд, котрий отримав право збору данини з древлян та уличів, «мав яскраво виражені риси ленника-васала з леном, що складається тільки з данини» (136–137).

У монографії розкривається зміст термінології міжкнязівських відносин у давньоруських джерелах і встановлюється її відповідність термінології, характерної для відносин сюзеренітету-васалітету середньовічного Заходу. Така відповідність видається дещо прямолінійною. Ризикованою є думка дослідниці про відповідність характерних ознак і традицій боярської служби (князівських васалів) зі службою королівських васалів у західноєвропейських країнах, а служби дружинників, відповідно, зі службою європейського рицарства. Розглядаючи правові основи давньоруського сюзеренітету-васалітету авторка приймає за чисту монету та розвиває концепцію В.Т. Пашута про те, що на Русі існувала своєрідна неписана «Рицарська правда», норми котрої враховувалися у внутрішніх відносинах князівсько-дружинного середовища.

У роботі проаналізовано також економічні основи сюзеренітету-васалітету й типові риси його культури. Особлива увага звертається на становище знатної давньоруської жінки, «оскільки у системі західного сюзеренітету-васалітету становище знатної сеньйори становило одну з найбільш яскравих його сторін» (324–336). На думку Л.В. Мінінкової, особливості соціального становища давньоруської княгині «відповідали одній з істотних особливостей відносин давньоруського сюзеренітету-васалітету» (?).

Другу частину монографії складають опубліковані раніше статті-дослідження Л.В. Мінінкової, присвячені різноманітним граням історії сюзеренітету-васалітету: боярській службі у Північно-Східній Русі, еволюції статусу дружинника та дружинної культури. У додатках уміщено історіографічний нарис, присвячений характеристиці наукових праць В.Т. Пашута та його уявлень про сюзеренітет-васалітет у Київській Русі, а також рецензію авторки на книгу С.М. Каштанова «Московское царство и Запад» (2015 р.), в якій розглядається зарубіжна історіографія російського феодалізму.

Горский А.А. *Русское средневековое общество: историко-терминологический справочник*. М.: Российская академия наук, Институт российской истории; СПб.: Издательство Олега Абышко, 2019, 416 с.

Довідкових видань, присвячених російському середньовіччю, небагато. Після виходу у світ 2014 р. фундаментальної енциклопедії «Древняя Русь в средневековом мире», книга А.А. Горського — перша серйозна праця подібного роду. Її поява зумовлена, за словами автора, нагальною потребою «розібратися, коли те чи інше слово, що відноситься до суспільного устрою середньовічної Русі, з'являється у джерелах, в якому значенні та як еволюціонує» (6). Це тим більш важливо, оскільки відповідного наукового довідника досі не існувало (якоюсь мірою аналог — «Материалы для терминологического словаря древней России», сост. Г.Е. Кочин; под ред. акад. Б.Д. Грекова. М., Л., 1937 — було опубліковано понад вісімдесят років тому). У наявних виданнях енциклопедичного жанру, у тому числі згаданих енциклопедії «Древняя Русь в средневековом мире», про терміни повідомляється з необхідності коротко й лише про найбільш значимі. Натомість А.А. Горський здійснив спробу систематизувати дані всіх доступних джерел, що мають стосунок до суспільного (політичного, соціального) устрою Давньої Русі. Автор при цьому усвідомлює, що «добі середньовіччя взагалі не властива сувора “термінологічність”, у сучасному розумінні». Тому слово «термін» використовується в його праці лише для «зручності», точніше було б говорити про «поняття» (7). Знайомство з конкретними статтями, уміщеними у книзі, свідчить, однак, про те, що це далеко не завжди так, адже щодо більшості аналізованих ним «термінів» або «понять», А.А. Горський наполягає на їх цілком конкретному значенні, відкидаючи розпливчастість і полісемію.

До довідника включено іменники, що позначають соціальні верстви й категорії населення, посади державного апарату, територіальні одиниці, об'єднання людей, поселення, податі, назви земельних володінь, титули правителів і найменування політичних установ. Деякі терміни пов'язані не стільки з руським, скільки з монгольським суспільним устроєм часів залежності від Орди («баскак», «даруга», «лодейщик», «делюй», «пардусники», «побережник», «поплужник», «темник», «титям», «туска», «тьма»), а деякі трапляються у джерелах лише один раз («істужник», «перевіз», «передмір», «під'їзний», «поногатне»). Поза увагою автора залишилися при цьому терміни, що мають відношення до церковного устрою й судочинства (за винятком церковних та судових податей), а також переважно господарсько-економічного характеру (у тому числі одиниці грошового рахунку).

Усього до довідника ввійшли 219 статей (16 із них належать перу О.Л. Конявської, П.В. Лукіна й С.О. Маслової). Обсяг їх нерівномірний, що

пояснюється не тільки значенням та поширеністю того чи іншого терміна, а й історіографічною ситуацією. Так, більш докладно розглядаються ті з них, щодо яких існують різні думки («боярин», «віче», «волость», «дружина», «смерд» і ряд інших), коротко ж повідомляється про тих, значення й еволюція яких серйозних дискусій не викликають (наприклад, «дума», «дяк», «снем», «ловища», «тіун»). Для термінів, що зустрічаються відносно рідко, А.А. Горський наводить усі відомі згадки джерел, для тих же, що трапляються доволі часто — головним чином найбільш ранні, а також ті, що мають значення для розуміння їх еволюції.

Розглянувши згадки у джерелах слів «боярин» / «болярин», автор доходить висновку, згідно з яким первісне значення даного терміна — «представник верхнього шару князівської дружини (23). «Бояри, — пише далі А.А. Горський, — виступали як головна, системоутворююча частина дружини [...] У другій половині XII–XIII ст., коли дружину як організацію служилої знаті змінив княжий двір, боярами почали називати верхній шар служилих людей «двору»» (26). Висновок, як бачимо, досить традиційний. Думку П.С. Стефановича, котрий спробував оскаржити уявлення про бояр як «дружинну знать» (Стефанович П.С. *Бояри, отроки, дружини: військово-політична еліта Русі в X–XI ст.* М., 2012), А.А. Горський відкидає. Не враховує він і те, що «уже у XII ст. лексема бояри починає використовуватися давньоруськими книжниками в різних землях в різних сенсах. Соціальні групи, що позначаються нею, розрізнялися складом, правами і функціями» (Данилевський І.М. «Бояри»: історіографічна традиція vs свідочтва давньоруських джерел. *Colloquia Russica*. Серія II, том 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології. Івано-Франківськ; Краків, 2018, 65 с.). Прагнення автора залучити максимально можливе число джерел, що містять той чи інший термін, без урахування локалізації тексту іноді спотворює картину, розмиває її.

Деякі з термінів, які розглядаються у книзі, очевидно, вимагають подальшого більш глибокого вивчення. Це, однак, аж ніяк не применшує значення довідника, автором якого вдалося узагальнити солідний обсяг інформації давньоруських джерел та історіографії, включно з працями останніх років.

Хронологічно праця охоплює період із IX до кінця XIV ст., коли, за словами автора, «змінюється політична структура Русі» й на місці понад десятка незалежних земель виникають Московська та Литовська держави, у зв'язку з чим, «починаючи з XV ст. з'являється чимало нових термінів» (7). Крім того, верхня хронологічна межа пояснюється історією розвитку мови: «якщо XIV ст. ще належить до часу існування єдиної давньоруської мови, то пізніше формуються особливості, властиві великоруській, українській і білоруській мовам» (7). Обидва аргументи загалом можуть бути визнані справедливими.

Наприкінці видання вміщено список джерел, в яких фіксуються розглянуті терміни, а також присвячена цим термінам наукова література. Адресована всім, хто цікавиться давньоруською історією, праця стане у пригоді перш за все професійним історикам, котрі займаються проблемами руського середньовіччя, а для тих із них, хто тільки починає свій науковий шлях, вона може стати воістину настільною книгою.

О.І.

Успенский Б.А., Успенский Ф.Б. *Иноческие имена на Руси*. М.; СПб., 2017, 344 с.

Спільна праця Бориса Андрійовича й Федора Борисовича Успенських присвячена традиціям надання імен монахам у рамках руських і російських церковних структур. Загальновідомо, що, стаючи ченцем, людина змінює ім'я. Однак існує велика кількість нюансів і факторів, котрі впливали та впливають на цю зміну. Коли саме і скільки разів монах набуває нове ім'я? Як відбувається вибір імені й наскільки нове ім'я повинно було/могло відрізнитися від попереднього? Які обставини визначали постриження у ченці та зміну імені? Ці й багато дотичних питань порушено у книзі.

Праця Б.А. й Ф.Б. Успенських закроена масштабно і хронологічно охоплює тисячоліття: від XI до кінця XX ст. Структура викладу — тематична. У першій главі — «Общие предпосылки» — дається загальна характеристика трьом ступеням чернецтва (рясофор, мала схима, велика схима) та особливостям постриження, зокрема традиціям зміни імені. Друга глава — «Изменение имени в малой схиме как общая практика» — пропонує аналіз надання нового імені під час обряду постриження в малу схиму. У третій главі — «Изменение имени при пострижении в рясофор» — розглянуто проблему зміни імені при постриженні в найнижчий ступінь чернецтва — рясофор. Цей ступінь не був обов'язковим у православних традиціях Візантії та Східної Європи, а в російській традиції зміна імені при постриженні в рясофор виникає впродовж XVII ст. не без українського впливу. До цього набуття нового імені рясофорним ченцем було радше винятком. У четвертій главі книги — «Изменение имени при пострижении в великую схиму» — автори розбирають грецькі, південно- та східнослов'янські приклади великосхимницької антропонімії й демонструють поступове поширення практики зміни імені при переході з малої у велику схиму з Балкан через Україну до Московії.

У п'ятій главі — «Сохранение мирского имени при монашеском постриге» — Б.А. й Ф.Б. Успенські аналізують випадки, коли ім'я під час чернечого постригу залишалося незмінним. Як виявляється, найчастіше при фор-

мальному збереженні імені змінювався патрональний святий, а отже, у духовному сенсі, зміна таки відбувалася. У шостій главі — «Как выбиралось имя при пострижении: формальные основания выбора» — автори розбирають формальні підстави вибору чернечого імені. Зокрема йдеться про дві традиції — за співзвуччям із мирським та за календарем, а також про вплив грецької традиції вшанування абетки. Сьома глава — «Кто выбирал имя при пострижении: процедура выбора» — присвячена загальним принципам і процедурі визначення чернечого імені. Логічним продовженням цієї глави стала наступна — «Выбор схимнического имени», де порушено питання співзвуччя такого імені з попереднім чернечим; практика (формального) повернення до мирського імені у великій схімі; зміна патронального святого при останньому постригу тощо.

Дві останніх глави — «Монашеский именовослов (особенности иноческих имен)», «Иноческие имена в быту» — присвячено характеристикам чоловічих і жіночих імен монахів. Тут розглянуто звичай давати при постригу рідкісні імена, особливості утворення жіночих імен, повсякденні способи співіснування чернечих і мирських імен (та прізвищ), утворення пейоративних і зменшених форм імен.

Основну частину праці продовжують три екскурси. Перший із них, «Предсмертный постриг в Древней Руси», присвячено звичаю постригатися у велику схіму перед смертю та його особливості у ченців, мирян і представників правлячих родин. У наступному екскурсі, «Другие ситуации, обуславливающие принятие монашества», проаналізовано звичай постригу вдів, а також випадки насильницького постригу для усунення політичного конкурента та розірвання шлюбу. Третій екскурс, «Историографические мифы: мнимые схимнические имена», розвінчує деякі історіографічні міфи про чернечі імена.

Кожна глава й екскурс складається з низки окремих прикладів-ілюстрацій. При цьому більшість прикладів узято з пізньосередньовічної та ранньомодерної доби, а територіально — з теренів Московії/Росії. Давньоруські й українські («югозападнорусские» в термінології авторів) приклади опиняються на периферії дослідження. У хронологічних рамках своєї праці Б.А. й Ф.Б. Успенські намічають один внутрішній рубіж — це реформи Никона другої половини XVII ст.: «В поле нашего рассмотрения входит как Древняя Русь, так и новое время; граница между ними определяется реформами патриарха Никона» (11). Утім це дуже розширене і специфічно російське поняття «Давньої Русі» (до кінця XVII ст.) не видається коректним навіть на такому «консервативному» матеріалі, як чернечі практики, та суперечить самим матеріалам праці.

Маргінальність давньоруської (*sensu stricto*) теми у книзі не випадкова, адже історія чернечих імен для цієї доби має бідну джерельну базу. Як відзначають автори, правила постриження в монахи (малу та велику

схиму) відомі з руських требників лише з XIV ст. Однак річ не тільки в тому, що старіші рукописи не збереглися. Давньоруські практики були менш систематизованими і просто іншими. Починаючи з XIV ст., у східно-північноруських землях формуються специфічні традиції церковної культури, що стає яскраво видно під час реформ Никона на контрасті московських та «югозападноруських» практик.

Дослідники неодноразово підкреслюють зміни у чернечих антропонімічних практиках упродовж другого тисячоліття, спеціально зупиняються на простеженні генези тих чи тих обрядів. Проте загальний підхід і формат праці є, у певному сенсі, небезпечним. Нарізка прикладів із XV, XVII, XVIII ст. для ілюстрації певної тези може створити часом хибне враження про незмінність традиції і спонукати до заповнення лакун у знаннях про давньоруські часи даними з (ранньо)модерної церковної історії.

Для дослідників Київської Русі будуть особливо цікавими міркування авторів про імена двох визначних церковних діячів XII ст. — митрополита Клима (Климент) Смолятича й ростовського (архі)єпископа Леон(т)а. Б.А. та Ф.Б. Успенські доводять, що ім'я «Клим», під яким знають київського митрополита руські джерела, є не зменшеною руською формою від «Климент», а повною грецькою (Κλημης). Іншими словами, цей освічений русин називав себе грецьким іменем. Так само автори виступають проти того, щоб називати ростовського єпископа «Леонтом» (як прийнято в історіографії). У переважній більшості випадків він згадується у джерелах як «Леон». На думку Б.А. й Ф.Б. Успенських, це — неадаптована грецька форма імені, яке на слов'яно-русському ґрунті звичайно мало вигляд «Лев». Перешкодою для гіпотези вчених є грецькомовна печатка, опублікована Валентином Яніним, яка згадує «Леонтія архієпископа рост[овського?]». Виходячи з того, що та сама людина не могла зватися одночасно і Леоном, і Леонтієм, автори вважають, що печатка належала не Леону Ростовському, а іншій, невідомій, особі. На основі цього висновку вони заперечують гіпотезу Олександра Назаренка про те, що патріарх константинопольський надав Леон(т)у Ростовському титул архієпископа.

Загалом праця Бориса й Федора Успенських пропонує широку панораму історії чернечої антропонімії Східної Європи, що характеризується енциклопедичним багатством прикладів. Книга стане у пригоді всім, хто зацікавлений історією церкви, чернецтва та ономастики східнослов'янських країн.

В.А.